

Jeu hai aunc resumau la davosa gada las tendenzas características linguisticas dils differents idioms, sco ch'ellas entscheivan lu a semussar pli pli fetg el decuors da quella perioda. Effectivamein entscheivan las regiuns tradiziunalas a s'orientar da niev en consequenza dalla reformaziun. L'Engiadin'aulta e bassa s'avischinan ina a l'autra per motivs confessiunals, ina avischinaziun che vegn levgiada entras l'influenza taliana, che pertucca domisduas regiuns, schegie l'Engiadin'aulta in pulit tec pli fetg. Da l'autra vart entscheivan ils ligioms denter l'Engiadin'aulta ed il Surmeir a sespiarder pli e pli fetg. Sch'ils texts dils process da strias da Bivio da 1653/54 muossan aunc certas grafias ladinas, surpren la 'Duttregna' da 1703 claramein igl inventari grafic sursilvan catolic. Era la Sutselva sto s'orientar da niev, e fa quei en direcziun dil sursilvan protestant, era ord motivs confessiunals. Ed il sursilvan sese-para en dus lungatgs da scartira differents, che sesviluppeschon aunc pli e pli fetg in ord l'auter. Effectivamein fa probablamein il sursilvan ils pli gronds svilups en quella perioda, quei che differenziescha el pli e pli fetg da tut las autras regiuns romontschas. Per l'istoria dil romontsch ei quei stau in grond dischavantag. Sch'il sursilvan vess manteniù pli u meins la fuorma ch'el veva el 17avel tschentaner, füss schon inaga la differenza denter l'ortografia protestanta e catolica buc vegnida aschi gronda e füss probablamein vegnida unificada in pulit tec pli baul, probablamein schon entuorn 1845 enstagl pèr 1924. Quei vess dau al sursilvan ina bia pli gronda peisa enteifer ils idioms romontschs, aschia che la Sutselva vess segir surpriu il sursilvan sco lungatg da scartira ed il Surmeir era bia pli tgunsch, perquei che las differenzas fussen buc stadas aschi grondas sco quei ch'ellas ein visavi il sursilvan da scartira uffical. Lu füss l'istoria dil romontsch probablamein ida auter che quei ch'ella ei ida.

Quei che pertucca l'ortografia ei, sco nus vein viu, negina regiun vegnida naven da l'entschatta tier ina tradiziun da scriver fixa, auter ch'il sursilvan protestant. Quei manco era da quei temps buc fetg gravonts. Il romontsch vegneva duvraus praticamein mo ell'Engiadina era sco lungatg d'administraziun e dretg, e leu era mo sil plaun da vischnaunca e cumin, buc denton sin in plaun surregional; il lungatg administrativ dil stadi dallas Treis Ligias era il tudestg. Perquei empurtava ei buc la massa, ch'ins vegni tier ina certa constanza ella scripziun romontscha. Publicau vegneva aschia ni aschia praticamein mo cudischs religius en romontsch, e tier lezs era la fuorma linguistica segir secundara visavi il cuntegn. Da lezs ha ei denton tuttina dau in pulit diember el 18avel tschentaner. Denter 1674, igl onn dalla publicaziun dallas 'Epistolas ad Evangelis', e 1794, nua ch'ei dat lu ina midada pli gronda quei che pertucca il romontsch - en quels 120 onns numna la 'Bibliografia retorumantscha' 412 publicaziuns, sch'jeu hai dumbrau endretg. Jeu hai buc mirau sin tut quels tetels, mo 95% da quellas publicaziuns ei segir litteratura religiosa.¹ Quei vala secapescha era pils cudischs publicai tochen 1674, 85 en tut, tut cudischs religius, mo ch'in pèr da quels han silmeins igl avantatg dad esser ils pli vegls da quei gener en lur idioms, aschia che silmeins ils linguists historics miran tscheu e leu sin els, schegie era buc fetg savens, schiglioc fussen ei reedi ed ei dess indexs tier quels texts. Da dir ei era, che ni il tudestg ni il talian vevan da quei temps in lungatg da scartira fix, era sch'il tudestg veva ina sort model per in lungatg da scartira ella translaziun dalla Bibla entras Luther. La Tiara tudestga e l'Italia eran dil reminent dividi en biars stadis pigns che vevan mintgin ina canzlia e scrivevan lur lungatg da canzlia per lur stadi. Ils scienziari duvrevan da quei temps aunc il latin sco lungatg internaziunal, aschia che mo ils predicants, plevons e scripturs sespruavan da scriver aschia, ch'ei contonschien in diember aschi grond sco pusseivel da lecturs. Per il tudestg era il model da Luther il pli

¹ Il rest secumpona da grammaticas, vocabularis ed ABCs. Jeu hai notau 19 tetels da quei gener, e bia dapli eis ei segir buc.

adattau che steva a disposiziun, per il talian il dialect florentin classic, ch'era denton era gia daventaus in lungatg historic che vegneva gnac plidaus aschia pli ella Toscana. Auter ch'il franzos vevan pia era ils auters lungatgs cunfinonts negin lungatg da scartira fixs, aschia ch'il romontsch era aunc en buna cumpignia da quei temps.

Ils texts romontschs publicai duront il 18avel tschentaner ein pia ina lectura empau unilaterala per laics. Era dil pugn da vesta linguistic ein quels texts plitost sin ina via puleina, viu dad oz ano, e quei ton ell'Engiadina sco ella Surselva. Ell'Engiadina vegn il lungatg scret sut influenza dil talian, sco nus vein viu, ed en Surselva sefa l'influenza dil tudestg valer pli e pli fetg. Exempels vein nus giu el text ord la *Consolaziun della Olma devoziusa* sil fegl 7, p.ex. l'entschatta dalla 3. strofa: *En mintgia liug, lufft, aua, fiug*, ozildi 'vent, aua, fiug'. Lu l'entschatta dalla 4. strofa: *Il feld la stad tia maiestat'*, ozildi, sche la strofa vegn aunc cantada: 'Il **fun**s la stad tia majestad'. Tochen 1917, cu l'emprema ediziun dalla 'Cecilia' ei cumparida, ei il text segir vegnius cantaus sco quei ch'el stat sil fegl.

Per quels motivs entrel jeu buc en pli biars detagls davart il svilup dil romontsch el 18avel tschentaner. Avon ch'ir tiel 19avel less jeu denton tuttina aunc far attent sin ina sort litteratura parallela ch'entscheiva a flurir duront quei temps e ch'ei segir litterarmein, denton magari era linguisticamein, in pulit tec pli interessanta ch'ils cudischs religius ch'ei vegni stampai. Las stampas eran els mauns dils predicants da vart protestanta, dils augesegners e surtut dils paders dalla claustra da Mustér da vart catolica. Lezs decidevan pia, tgei che vegneva stampau e tgei buc, e la schelta ei stada ualti unilaterala: texts religius ed aunc inaga texts religius. Quei meina lu era alla procentuala da texts religius da 95% che jeu hai menziunau.

Ina ni l'otra caussa da quella litteratura parallela ei aunc semantenida en manuscrets. In gener da texts sursilvans ch'ei semantenus en manuscrets, ein descripiuns da viadis en tiaras jastras. La pli renumada descripiun da quei gener ei il 'Viadi a Jerusalem'. Il viadi che vegn descrets leu ha bein succedius gia 1591/92 ed ei era vegnius descrets pauc pli tard digl augsegner Jacob Bundi, pli tard avat da Mustér, malgrad ch'el era gnanc pader buc. Jacob Bundi ha denton scret la descripiun da siu viadi per tudestg.² Pér 1703, varga 100 onns pli tard, ha il bruoder Antoni Soliva translatau quei text el sursilvan.³ Quella translaziun ha giu in success enorm el 18avel tschentaner ed aunc ell'emprema mesadad dil 19avel tschentaner. 1881. Cu Caspar Decurtins ha ediu l'emprema ga il text haveva el gia anflau 25 copias da quei toc. Tons manuscrets dat ei da negin auter text romontsch, silmeins da miu saver. Il 'Viadi a Jerusalem' fuss secapescha in fetg bi exempel pil lungatg d'in native speaker sursilvan dil temps da 1700, sche las copias ch'ins anfla aunc lain aunc eruir la fuorma oriunda dil text. Deplorablamein dat ei denton negina ediziun valabla da quei text. La versiun d'in manuscret ei vegnida edida da CASPAR DECURTINS ella revista *Archivio glottologico italiano* VII, 1881, 151-196, mo quella ei buc gest fetg derasada, ed jeu hai era aunc buc anflau ella ella

² Il text tudestg da quei viadi ei publicaus da G[ION] CAHANNES, *Die Jerusalemreiste des Abtes Jakob Bundi im Jahre 1591*, [52.] Jahresbericht der Historisch-antiquarischen Gesellschaft Grabündens, 1922, 1-61. L'ediziun dat il text dil pli vegl manuscret enconuscent tochen uss, secrets sil pli tard 1626. El sesanfla ozildi tenor las *Regesten zu den Handschriften der romanischen Bibliothek des Klosters Disentis* a Mustér, M 131.

³ Aschia tenor GION DEPLAZES, *Funtaunas* II, 88, che sereferescha sin in "manuscret dal 1751", ch'el precisascha deplorablamein buc. Tenor ina indicaziun scretta a maun ellas *Regesten zu den Handschriften der romanischen Bibliothek des Klosters Disentis* savess ei settractar dil manuscret M 114; l'indicaziun savess esser da Gion Deplazes sez. Il manuscret ei era descrets da *Caspar Decurtins* ella revista *Romania* 13, 1884, p.60s., cf. era RRC 1/2, p.VIII, ms. Cp.

reit. Decurtins ha era publicau ella Crestomazia in tochen da quei viadi en quater manuscrets parallels (RRC I, 220-229), aschia ch'ins sa cumparegliar fetg bein il svilup linguistic enteifer ils differents manuscrets.⁴ Sin basa da quel san ins era giudicar la vegliadetgna dils differents manuscrets. Sulettamein il ms. Dc muossa aunc il stadi dil lungatg d'enturn 1700. Sco ina cumparegliaziun ha demussau, stracta ei dil manuscret M 286, che datescha da 1729 e ch'ei pia era il pli vegl manuscret da quei viadi anflaus tochen uss. Il text ei vegnius screts giu pruamein per saver dar el vinavon da leger, denton adina puspei adattaus al lungatg dil temps dil copist. Ei dat aunc autras descripzions da viadi sursilvanas dil 18avel tschentaner, ch'ei tractadas ensemen cull 'Viadi a Jerusalem' ellas Funtaunas II, 86ss. Quellas raquentan da viadis privats ed ein semanteni mintgamai mo en in manuscret, igl autograf digl autur.

Ei ha segir aunc dau dabia outra litteratura en manuscrets. Era el 18avel tschentaner dat ei schon kitsch, ed era da gliez temps era quei il gener da litteratura cul pli grond success. Mo che quella litteratura era scumandanda, sco aunc ils romans criminals e wildwests da miu temps. Sco quei ch'jeu sun vegnius da leger bein enqual caussa da quei gener malgrad quels scamonds, ein era ils lecturs dil 18avel tschentaner vegni en ina moda ni l'otra tier quei ch'ei levan leger. Il proceder era relativamein subtils. Ins deva al toc in tetel che fageva allusiun ad in sogn, p.ex. 'Della Beada vetta e beada mort digl venerabel soing Alexius'. Il toc saveva lu vegnir taxaus sco legenda, silmeins a prima vista. Ei setractava denton effectivamein d'in roman d'amur ni d'aventuras, cumbinaus cun passaschas legendaras e moralas. Ei dat in manuscret che cuntegn gest plirs tocs da quei gener, il manuscret M 114, cun la "Vitta de s. Durisch" (Ulrich), S. Genoveva, S. Giosaphat (Barlaam e Josaphat), S. Euprosina, Viadi da Jerusalem, S. Geletta e Curicus, S. Petronella, S. Maria Magdalena, S. Rosina.⁵ Il toc il pli derasau da quei gener ei 'La veta da S. Genoveva', era representaus cun quater manuscrets ella Crestomazia, RRC I, 268-275. Quella legenda ei vegnida stampada 1837, *translatada ell ramonsch entras in farrer catholic ell venerabel capetel della Foppa* (BR 4440). Ella *Prefatiun* indichescha igl autur: "La historia da S. Genoveva ei denflar en diversas casas. Bein ch'ella ei entras savens copiar giu plena fellers, imperfetgia, senza amusamen e senza uorden, sche veing ella tonanton muort siu bi conteing fetg stimada, encuretgiasi, e bugien legida." Ei dat aunc dabia da quei gener, ch'ei tractau da Gion Deplazes Funtaunas II, 102ss., era cun indicaziuns davart ils manuscrets che van sur quei ch'ins anfla ella Crestomazia, ch'el ha pia probablamein dils manuscrets sezs. Entgins da quels texts ein vegni edi alla fin dil 19avel tschentaner da Caspar Decurtins en differentas revistas, la *Descriziun della vitta a gronda persecutiun de sointgia Genoveva de Pfalz, patruna da tutta la Frontscha* p.ex. en la revista Romania 13, 1884, 71-109 tenor in manuscret da 1749 (Cp. = M 114). Mo igl ei schon da supponer che quei text seigi vegnius legius da negin pli ils davos 100 onns.

Da quellas caussas dat ei era ell'Engiadina, leu denton senza la travestida en legenda da sogns, p.ex. *L'istorgia dall cavalier Peter e da la bella Magullonia* (RRC VII, 15-24). Ei deva segir bia dapli da quei che quei ch'ei effectivamein semantenu. Da quellas caussas vegnevan magari eliminadas da temps en temps da commembers pli scrupulus dalla famiglia. Mo era quels tocs ch'ins enconuscha ein aunc buc edi cumpletamein en moda scientifica, seba-

⁴ Il manuscret ch'ei staus la basa da l'ediziun cumpletta dil text en igl AGI ei buc vegnius duvraus ella Crestomazia. Tenor la descripzion AGI VII, 1881, 153 setracta ei dil manuscret M 105, ch'ei aunc buc dataus pli exact. Sin basa da siu lungatg eis el denton pli vegls ch'ils dus manuscrets Ct. e Cff. ch'ei vegni edi ella Crestomazia.

⁵ Cf. *Regesten zu den Handschriften der rom. Bibliothek des Klosters Disentis* sut M 114, descret pli exact da GASPARD (Caspar) DECURTINS ella Romania 13, 1884, p.60, denton per franzos.

sond sils manuscrets ils pli vegls. Cheu dess ei aunc da far fetg bia per presentar tut quei material. Quellas ovras ein tematicamein bein pli interessantas che quei cu'ls texts stampai ein, mo gest texts litterars d'emprema qualitat eis ei era buc, ed il bia ei segir era translatau, sco ils cudischs religius per regla era.

Era teater vegneva segir schon giugau el 18avel tschentaner, ed gliez pretendia gie era texts. Ell'Engiadina entscheiva quei segir puspei in pulit tec pli baul ch'en Surselva culs tocs da Fadrich Viezel, presentai 1673 e 1674 a Zuoz, ed ella Crestomazia VI,559ss. e tractai ellas Funtaunas II,98ss. En Surselva astgass ei puspei esser iu empau pli ditg, tochen ch'igl ei stau aschi lunsch. El 17avel tschentaner ei strusch da quintar cun enzatei da quei en Surselva, mo era ord il 18. tschentaner ei semantenu praticamein nuot. Igl ei denton da quintar, ch'ei vegnevi dau da temps en temps teaters ella claustra da Mustér; la damonda ei mo, en tgei lungatg. Tier tocs interns vegn il latin ed il tudestg en damonda, mo pil pievel da Mustér mava gliez buc; lez vess capiu ni in ni l'auter. Ch'ins ha buc indicaziuns pli exactas davart talas representaziuns ed eventualmein texts da tocs, ei bein la culpa dil barschament dalla claustra da 1799. Per l'istoria dil sursilvan ei quei barschament veramein staus in donn enorm.

D'entuorn la midada dil tschentaner, pia d'entuorn 1800, dateschan ils emprems texts da dramas sursilvans ch'ei veramein semanteni, numnadamein ils dramas da Theodor de Castelberg, naschius 1748, morts 1818. El ha scret in'entira retscha da tocs, per gronda part cumedias, che la cumpignia da mats da Mustér presentava mintgamai da tscheiver, per part forsa era ils scolars romontschs dalla claustra. Ei setracta tut da translaziuns da tocs tudestgs, magari cun certas adattaziuns enteifer il toc, denton buc la massa. Dus dramas ein translaziuns da tocs da Lessing, 'Die Juden' - 'Ils Giudius' e 'Der Schatz' - 'Il schkazzi'. Il bia dil rest ei translaziuns da tocs tudestgs dad auturs emblidai denton, p.ex. d'in cert Franz Xaver Jann, in gesuit ch'ha publicau ina massa dramas sut il tetel 'Etwas wider die Mode' en buc meins che siat toms, numnadamein encunter la moda da mussar scenas d'amur els dramas, e dil qual ins anfla mo aunc els lexicons enzatgei.

Ils teaters da Castelberg ch'ei semanteni ein tuts screts dad el sez, ein pia autografs. Ton cletg, ch'ls originals ein semanteni, han ins darar. Perquei ein quels tocs secapescha era linguisticamein fetg interessants. Ils tocs ein denton era edi scientificamein da Claudio Vincenz.⁶ Ina descripziun linguistica da quels texts dat ei denton aunc buc. Jeu vi era buc ir cheu en pli bia detagls; ils texts dattan bein in bien maletg dil lungatg dalla Cadi entuorn 1800. Mo igl ei aunc adina mo in maletg provisor; il sursilvan semida aunc vinavon duront ver 50 onns, tochen ch'ei dat lu tons texts ch'ei vegnan lu era da stabilisar empau il svilup da quel.

Aschi lunsch ina cuorta survesta dalla litteratura dil 17avel e 18avel tschentaner. Dapli da quei anfl'ins ellas 'Historias dalla litteratura'. Per il svilup dil lungatg han quels texts denton buc giu merets specials; mintga autur ha scret sco ei ha pariu e plaschiu ad el, mo linguisticamein ein els gest ord quei motiv relativamein interessants.

⁶ CLAUDIO VINCENZ, *Die Dramen von Gion Theodor de Castelberg (1748-1818)*, Edition Glossar Untersuchungen, Chur 1999.

Viers la fin dil 18avel tschentaner vegn lu empau moviment ell'istoria dil Grischun e cun quei era en sia istoria linguistica. Il stausch vegn igl emprem dallas ideas digl illuminissem, pauc pli tard lu denton era dalla revoluziun franzosa sezza. La revoluziun franzosa ei stada empau pli sperta che las ideas digl illuminissem; lezza ha duvrau mo 5 onns, tochen che sias ideas han lu era menau el Grischun tier in'emprema emprova revoluziunara.

Il stadi dallas Treis Ligias ei vegnius regius ed administraus duront praticamein tut il temps da sia existenza, da 1524 tochen 1799, cumpletamein per tudestg, malgrad ch'ils romontschs vevan claramain la maioritad en quei stadi. Igl ei denton era da dir, ch'el ei mai staus in stadi democratic purtaus dalla populaziun, mobein in stadi dirigius dalla noblia. Quella regeva bein buc pli dil tut senza consultaziun dil pievel, mo a l'entschatta veva lez veramein buc da dir la massa. Quella noblia ei aunc bunamein cumpletamein tudestga el 15avel e 16avel tschentaner. Pér el 16avel entscheiva la pussonza ad ir vi pli e pli fetg sin famiglias indigenas, sco ils Plantas e Travers ed auters. Quei va denton sur ina aristocratisaziun da quellas famiglias, buc sur ina democratizaziun dalla pussonza. Effectivamein derivan tut ils potentats indigenas dil stadi dallas Treis Ligias da ver 40 famiglias; tut las autras ein sclaussas dalla pussonza. El 17avel e 18avel tschentaner surpren l'aristocrazia indigena tec a tec la pussonza, ed ella sto lu vegnir prida or da mauns a **quels**, p.ex. als de Salis, dalla revoluziun franzosa. Igl ei ver che las famiglias aristocratas indigenas stuevan pagar il pievel per survegnir ils uffecis, perquei ch'il pievel veva acquistau tec a tec il dretg formal d'eleger lur autoritads. Quei san ins denton buc dispert numnar democrazia; igl ei semplamein ina sort corrupziun ufficiala ed instituzionalisada. Il Stadi dallas Treis Ligias valeva lu era per il stadi il pli corrupt da gliez temps, sco quei resorta dils rapports dils diplomats jasters en survetsch el Grischun. Els stuevan saver quei; els pagavan gie pruamein sezs ils Grischuns per lur agens interess, mo ch'els pagavan l'aristocrazia, che lezza sappi lu puspei pagar il pievel per vegnir eligida, e metter en sac il rest.

Sin che l'aristocrazia indigena ei vegnida alla testa, eran las differenzas linguisticas e religiusas denter las differentas parts romontschas dil stadi dallas Treis Ligias schon memia grondas per remplazzar il tudestg sco lungatg d'administraziun dil stadi cul romontsch, aunc sch'ins vess vuliu quei. Ell'Engiadina, surtut ella Engiadin'aulta, era il romontsch bein daventaus il lungatg administrativ dallas vischnauncas schon viers la fin dil 16avel tschentaner. El decuors dil 17avel vegnan era las leschas da cumin fatgas leu per romontsch, sco nus vein viu. L'Engiadina bassa suonda cun empau retard, perquei che lezza era aunc sut domini austriac ed ei vegnida da secumprar libra da l'Austria pér 1652. Mo en domisduas regiuns ei il tudestg mai staus lungatg d'administraziun; avon il romontsch era quei il latin. Dalla Ligia dalla Casa da Diu fagevan denton era loghens tudestgs part, e buc ils pli nunimpurtants; tier quella Ligia s'udeva numndadamein era Cuera. Pia era è quella Ligia buc ina pura ligia romontscha. Ella Ligia grischa era il lungatg d'administraziun aschia ni aschia il tudestg. Quei deriva, sco nus vein viu, a l'entschatta dil fatg, ch'ils avats dalla claustra da Mustér eran fetg savens Tudestgs, buc Romontschs. Plinavon cumpigliava la Ligia grischa d'ina vart era territoris gualsers tudestgs, da l'autra vart cun Mesauc e Calanca era territoris talians, aschia ch'il tudestg ei restaus lungatg administrativ era suenter la sperdita dalla pussonza dalla claustra. La Ligia dallas X dertgiras era da l'entschatta naven preponderantamein tudestga, aschia ch'igl ei buc da smarvegliar, ch'il lungatg administrativ dil stadi da quellas treis ligias ei staus il tudestg.

Il romontsch ha survegniu ina rolla en quei stadi pér 1794. Quei onn ha ei dau ina dieta ualti selvadia, ch'ha empruau da reformar quei stadi dallas Treis Ligias per aschia saver salvar el. Cun quella caschun ei era vegniu pretendiu – jeu citeschel la versiun sursilvana: "Ils Bundschreibers deigien translatar ils Abscheids eilg Italian ed ommaduas sorts dil Liungaig Ramonsch usitadas, far squitschar è termetter tier ails Cumins, mintgin suenter siu Liungaig en expressiuns claras entilgenteivlas senza duvrar Plaids iasters...".⁷ Tgei ch'ei manegiau exact cun 'ommaduas sorts dil Liungaig Ramonsch usitadas' ei buc d'eruir cun segirtad. Igl ei schon probabel, ch'igl ei manegiau ina varianta ladina ed ina sursilvana. Il problem ei mo, ch'ei deva da quei temps aunc duas variantas da mintga sort. La versiun tudestga e ladina da quei conclus hai jeu buc giu a disposiziun, mo lezzas vegnan era buc a ver precisau las versiuns pli exact. Igl ei anzi probabel, ch'ins ha da bi da bugen buc fixau las variantas. Per-suenter muossa era schon la formulaziun da quei artechel las difficultads ch'il romontsch veva en quella domena: per 'Ils Bundsschreibers' ed 'ils Abscheids' veva el aunc negin tierm a disposiziun. Mo quei manegiavan ei probablamein era buc sut 'plaids jasters'; quei era è plaids romontschs da quei temps.

Aschia ei la caussa vegnida messa avon als cumins per approbaziun els "Puings che la lud. Radunonza extraordinaria mett'avon ails lud. Cumins dellas Treis Ligias sin lu approbaziun". Tgei che lezs han lu efectivamein approbau, ei lu denton aunc in'otra damonda, ch'ins stuess aunc pér controllar. Mo en scadin cass ha il romontsch survegniu cun quei conclus il status da lungatg official. Quei ha era giu consequenzas immediatas pil romontsch. La 'Bibliografia retoromantscha' indichescha per quei onn, pia 1794, buc meins che 20 publicaziuns, ina cefra mai contonschida tochen quei onn ed in record ch'ha tenuu tochen igl onn 1840. Quei che croda denton en egl aunc pli fetg, ei la midada dalla tematica dallas publicaziuns. Mo duas da quellas digl onn 1794 ein da tema religius, las autras 18 ein publicaziuns da texts statals, schinumnadas 'Landesschriften', che devan in rapport davart quei ch'era curriu e passau sil plaun politic ed eran ina sort precursuras dallas gasettas da pli tard, mo ch'ellas cumparevan en intervals dil tutfatg irregulars, denton tuttina pliras gadas ad onn, silmeins per tudestg. Denter 1794 e 1798 cumparan da quellas scartiras era per romontsch, segir buc gest tontas sco per tudestg, denton tuttina ver 7 scartiras mintg'onni. 1799 eis ei lu denton stau alla fin cul stadi dallas Treis Ligias e cun quei era cun quellas publicaziuns. Il romontsch ei pia staus mo ils davos 5 onns da quei stadi in lungatg official.

In effect bia pli durabel e cun quei era bia pli impurtont han las ideas digl illuminissem giu. La conseguenza la pli marcanta da quellas ideas ei stada las stentas per ina megliera scolaziun dil pievel, ins savess directamein dir: per l'alfabetisaziun da quel. Tochen da cheu druvav'ins per emprender da leger e scriver en emprema lingia ils catechissemms sco praticamein sulets cudischs stampai ch'eran aunc pli u meins capeivels per affons, e per dabia buc tuts savevan in summa leger e scriver. Gia Jachiam Bifrun veva denton era scret in cudisch romontsch special per quei diever, la schinumnada **Taefla**, puspei scret cun <f>, perquei ch'ins sa buc bein scriver 'tævla' cun <u> (*Taeula), ed il <v> deva ei aunc buc da quei temps. Quella ovra

⁷ Aschia tenor GION DEPLAZES, *Funtaunas* II, 116. Quella versiun deriva dad ALEXI DECURTINS, AnSR 87, 1974, p.24, tenor ils "Puings, che la lud. Radunonza extraordinaria mett'avon ails lud. Cumins sin lur approbatiun, p.3, art.16. "Ilg Protocol della extraordinaria Radunonza dilg Stand 1794" ella Crestomazia ha in'otra versiun: "...il bundsschreiber della lud^a ligia sura deigi esser obligaus, de scriver ora quels en rumonsch, ed italian, ils abscheids deigien era vignir stampai, ed exprimii cun expressiuns claras ed entilgenteivlas, e senza duvrar plaids iasters." (RRC 4,592,18-21).

ei semantenida pér en ina ediziun da 1629 (BR 643)⁸, che sto denton ver giu silmeins ina ediziun da 1571. La 'Tæfla' ei in cudischet da 24 paginas. El entscheiva cun igl alfabet, igl emprem en bustabs pigns, lu en bustabs gronds. Lu vegn ina seria da silbas:

Ab, eb, ib, ob, ub. Ba, be, bi, bo, bu.

che va denton mo tochen tier il bustab g. Lu vegn il Bab nos, La credênscha, L's cummandamaints, La cuolpa, lu in pèr Psalms ed alla fin in pèr oraziuns. Il cudisch ei claramain destinaus per la scola; alla fin stat in epilog cul tetel "Iachiam Bifrun agli maister da schoula auuoira salüd". Quei era gia in pulit tec meglier che quei che steva a disposiziun tochen lu per emprender da leger e scriver, numnadamein mo texts latins ed en Surselva probablamain era tudestgs. Quels cudischs vevan la funcziun d'ina sort fibla; suenter mava ei lu vina von cun in dils biars catechissem, ch'ins duvrava per quei intent, naven dil mument ch'ils emprems catechissem ein cumpari.⁹ La 'Tæfla' ei vegnida restampada aunc quater gadas durant il 18avel tschentaner (BR 5165-68), quei che muossa tuttina era, ch'igl ei buc gest vegniu fatg gronds progress en quei grau el decuors da quei tschentaner.

El 18avel tschentaner dat ei tals cudischs era en Surselva. Leu han ei per ordinari semplamein num **ABC**. Igl emprem da quels ABC's enconuschents ei tuttina gia cumparius 1730 tenor las indicaziuns da P.Placi à Spescha (BR 16). El ei denton buc semantenus, bein denton ina ediziun pli tardiva da 1745. Il tetel da lezza ediziun ei *A.B.C ù cuort entruidament de bein bustegiar e leger. Con in namenbuch en ramonsch, latin, italian* (BR 17) pia cun in vocabulari. El ei cumparius a Mustér, sco gia l'ediziun da 1730, e cumpeglia 16 paginas. El ha bein surviu sco mied d'instrucziun als paders dalla claustra, che devan savens era empau scola els vitgs.

Cudischs d'instrucziun specifics locals ha ei pia dau gia relativamein baul, schegie ch'els ein adina cumbinai cun l'instrucziun fundamentala confessiunala. Per ina scolaziun generala dil pievel, sco quei ch'igl illuminissem leva, tunscheva quei secapescha buc. Mo ils auters lungatgs eran nuota bia pli anavon ch'il romotsch en quei grau. Dallas scolas da Cuera vegn p.ex. detg 1807, ch'ils scolars sappien "im Deutschen keinen Satz orthographisch schreiben, keinen vernünftigen Brief aufsetzen, und von Geographie, Naturgeschichte usw. so wenig als ein Grönländer."¹⁰ Quei ei denton era buc da smarvegliar; ei vevan era buc empriu quei. Era per tudestg ei igl emprem cudisch da scola grischun modern cumparius pér 1798 ed ei screts dad in Tudestg da Magedburg, Heinrich Zschokke, Das neue und nützliche Schulbüchlein zum Gebrauch und Unterricht für die wissbegierige Jugend im Bündnerland, Reichenau 1798. Igl onn proxim han ils conservativs gudignau e Zschokke ha stuiu fugir ed ei lu secasaus ad Aarau. Quei cudisch ha Mattli Conrad translatau 1826 per romontsch, mo cun quel vegnin nus lu gia in toc viaden el 19avel tschentaner. Tier lez lu pia il proxim semester.

⁸ Ella ei vegnida reedida da JAN-ANDREA BERNHARD, *La Tæfla da Iachiam Tütschett Bifrun – igl emprem cudisch da scola romontsch*, AnSR 128 (2015), 25-54.

⁹ Tier ils cudischs duvrai sco cundischs da scola da quei temps cf. F[RIEDRICH] PIETH. *Geschichte des Volksschulwesens im alten Graubünden*, Chur 1908, surtut p.98-116.

¹⁰ A.A., *Beiträge zur Beschreibung und Geschichte der Schulen in Bünden*, Der neue Sammler 3 (1807) 101s., ia revista ch'ins sa era consultar ella reit cun <https://www.e-periodica.ch/digbib/volumes?UID=dns-002>

Tgi che vul sa uss aunc mirar, sch'el vegn a riva cul sequent test.

http://scienzarumantscha-darms.ch/wp-content/uploads/2017/09/Lec_II_test.pdf

Igl ei 19 damondas, ina supplementara, ed il diember da puncts partiu sin 3 dat lu la nota. Las rispostas dessen esser cuortas; en principi eis ei quintau, ch'ellas hagian plaz sil feagl. Tgi che scriva grond ni bia, survegn forsa problems, mo el vegn bein ad anflar ina sligiazion era en quels cass. Empruei inaga e bien cletg!